

SÖZLÜ KÜLTÜR BAĞLAMINDA ESKİ TÜRK YAZITLARI

An Evaluation of The Ancient Turkish Inscriptions In Oral Cultural Context

Les anciennes inscriptions turques dans le contexte de la culture orale

Prof. Dr. Fuzulî BAYAT*

ÖZET

Makalede Orhun-Yenisey Yazıtlarının ortaya çıkmasında sözlü kültürün belirleyici niteliği ve ozan-söyleyici geleneğinin oynadığı rol araştırılmıştır. Sagu (ağıt), küg (türkü), destan, rivayet, mitolojik hikayeler Orhun-Yenisey yazıtlarının, Uygur tercüme edebiyatının yalnız şekil ve mazmununda değil, ayrıca ideolojisi de açıkça görülmektedir. Ancak incelemeler sonunda destan üslubunun, anıt-mezar abidelerin yazılmasında önemli bir rol oynadığı anlaşılmaktadır. Destan üslubu için karakteristik olan şiir dili kategorileri mevcuttur ki (eş anlamlı fiiller ve eş anlamlı isimler, tekrarlanan sentaktik ifadeler, ön aliterasyonlar (anafolar), paralelizmler) bunların da hemen hemen hepsini eski Türk yazıtlarında (bazılarında çok, bazılarında ise az) görebiliriz. Sözlü kültürün bütün bu kategorileri Orhun-Yenisey yazıtlarının şekillenmesinde önemli bir rol oynamıştır.

Anahtar Kelimeler

Orhun-Yenisey yazıtları, sözlü kültür, paralelizm

ABSTRACT

This article deals with the determining role that oral culture and the tradition of poetic storytelling have played in the creation of the Orhun-Yenisey inscriptions. The influence of laments, folk-songs, legends, tales and mythological stories is clearly observed not only in the form and contents of the Orhun-Yenisey inscriptions and Uygur translation literature, but also in the ideology found in these writings. Still, research has shown that especially the style of the legend has played an important role in the writing of the inscriptions found on the mausoleum monuments. There are categories of poetic language which are characteristic of the style of the legend, such as synonymous verbs and nouns, repeated syntactic features, pre-alliterations and parallelisms, almost all of which can be observed, to varying degrees, in the ancient Turkish inscriptions. These categories of oral culture have played an important role in creating the Orhun-Yenisey inscriptions.

Key Words

Orhun-Yenisey inscriptions, oral culture, parallelism.

Atlı göçebe bir milletin sözlü kültür geleneğinin medeniyetin bütün katlarında görünmesi kültür tarihi açısından oldukça önemli bir meseledir. İlk tarihî, bedîî vesikalarımız sayılabilecek Göktürk yazıtlarından, çağdaş edebiyatımıza kadar bu geleneğimiz edebiyat ve kültürümüzde müşahede edilmektedir. Sözlü kültür; yaşayan tarih, yaşayan geleneklerimiz, yaşayan kimliğimiz bağlamında da önemli bir fonksiyon üstlenmiştir. Sözlü kültürün taşıyıcıları olan

ozanların Göktürk döneminden beri mevcut olduğu bilinmektedir. İşte ilk edebî eserler sayılacak Orhun-Yenisey yazıtlarında sözlü kültürün belirleyici niteliğe sahip olması ozan-söyleyici geleneği ile ilgilidir.

VII-VIII.yy.larda yazıldığı bilinen Orhun-Yenisey yazıtlarının Türk bedîî şuurunun yetkin mahsulü olması düşüncesi iki şekilde izah edilebilir.

1. Türklerin bize kadar ulaşmamış yazılı edebî eserleri olmuştur ki bunun

* Gaziantep Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü Öğretim Üyesi

da en eski kanıtı m.ö. IV. yy.a ait olan Isık Kurgan'da arkeolojik kazılar sonucunda Altın Elbiseli Şehzadenin mezarında bulunan gümüş kâse üzerindeki yazıttır.

2. Türkler taş kitabelere varıncaya kadar sözlü kültür geleneklerini, tarihlerini, düşüncelerini, yaşam öykülerini yaşatmışlardır. Bütün bu öyküler, Türklerin sözlü olarak yaşattıkları zengin halk edebiyatında mevcuttur.

Yalnız dil açısından değil, ayrıca edebî metin açısından da büyük değer taşıyan Orhun-Yenisey abideleri belli bir sisteme tâbi tutularak yazılmıştır. Herhâlde ikinci kanıt üstünlük vererek söyleyebiliriz ki eski Türk yazıtları sözlü kültür geleneği bağlamında, zengin halk edebiyatının aktif tesiri olmadan şekillenemezdi. Etnik medeniyetin bütün alanlarında fonksiyonlaşan halk edebiyatı, anıt kitabelerin oluşmasında da büyük rol oynamıştır. Şunu da belirtelim ki halk edebiyatının – destanların, türkülerin, ağıtların Orhun-Yenisey ve Uygur tercüme edebiyatına etkisi, halk edebiyatının ayrı ayrı türlerinin taş kitabelerin edebî estetik kaynağı rolünde yer alması hâlen de yeterince araştırılmamıştır. İlk araştırmacılardan tutun da son dönemin bilim adamlarına kadar bir çok araştırmacı abidelerin üslûbunda destan elemanlarını ve şiirsel dilin vermiş olduğu akıcılığı kaydetmişlerdir. (Melioranskiy 1899, Korş 1910, Bernştam 1946) Maalesef ilk başta sezilen bu fikir, yeterince geliştirilemedi. Sagu (ağıt), küg (türkü), destan, rivayet, mitolojik hikâyeler Orhun-Yenisey yazıtlarının, Uygur tercüme edebiyatının yalnız şekil ve mazmununda değil, ayrıca ideolojisinde de açıkça görülmektedir. Ancak incelemeler sonunda destan üslûbunun, anıtmezar abidelerin yazılmasında önemli bir rol oynadığı anlaşılmaktadır. Tabii ki destan üslûbu için karakteristik olan aşağıda belirtilmiş olan şiir dili kategorileri mevcuttur ki bunların da hemen he-

men hepsini eski Türk yazıtlarında (bazılarında çok, bazılarında ise az) görebiliriz:

a) Destan geleneği için karakteristik olan eş anlamlı fiiller ve eş anlamlı isimler Orhun-Yenisey yazıtlarının dilinde bol bol işlenerek metinde bir canlılık oluşturmaktadır. Meselâ, **iş-güç**, **kut-ülük** (durum, hâl, vaziyet), **öl-yit** (mahvolmak), **içik-yükün** (tâbi olmak, boyun eğmek), **it-yarat** (oluşturmak, kurmak), **emgek-tolkak** (kederlenmek), **çurta-yogla** (ağlamak) vs. Bu çift veya eş anlamlı fiiller abidelerin diline bedîlik, şiiriyet vermektedir.

b) Tekrarlanan sentaktik ifadeler destan metni için karakteristik bir hâl arz etmektedir. Bazı cümle yapılarının tekrarlanması Orhun-Yenisey abidelerinin dilinde somut bir amaçla kullanılmıştır. Meselâ, **erür-berür** (geliyor, gidiyor) azat olmak, kurtulmak anlamlarında; **adak kamsattı** (ayaklarını çırptı) isyan, ayaklanma, baş kaldırma manalarında; **közü kaşı yablaç boltaçı** (gözleri ve kaşları birbirine karıştı, bozuldu) yas, matem anlamlarında; **közü yukarı koptı** (gözü yukarı kalktı) hafiflik, kendini bilmezlik manalarında; **içre aşız, taşra tonsuz** (içi aç, dışı elbisesiz) fakirlik anlamında; **ot sub kılmatım** (ateşi su yapmadım) sulh, sakinlik, barışık anlamlarında; **tün udımatım, kündüz olurmatım** (gece uyumadım, gündüz oturdum) çalışmak manasında, **başlık yükündürmüş, tizligig sökürmüş** (başı olana baş indirtmiş, dizi olana diz çöktürmüş) güç, kuvvet ve sadakat anlamlarında; **körür közüm körmes teg, bilir bilgim bilmez teg** (görür gözüm görmez oldu, bilir bilgim bilmez oldu) korku, telâş, belirsizlik manalarında. Bütün bunlar metinde sentaktik ifadeler olarak kullanılmıştır. Yazılı edebî eserlere has olmayan bu tip deyimleşmiş mecazi söyleyişlere Orhun-Yenisey yazıtlarında çok sık rastlamamız, abidelerin destan metnini örnek alarak

şekillendiğini ifade etmemize olanak verir.

c) Abidelerin dilinde aliterasyonlar, özellikle ön aliterasyonlar (anaforalar) geniş bir biçimde işlenmiştir. Anaforanın en yaygın şekli, iki mısranın birleşmesi sonunda oluşandır. Eski Türk yazıtlarında aliterasyonlu dörtlükler abbc, abcb, abca, aabb, abaa, abac, aabc, abcc şeklinde tasnif edilebilir. (Stebleva 1965:27) "Anafora hem halk şiirinde, hem eski destanlarda, meselâ, Hakas, Tuva, Yakut, Çuvaş destanlarında, hem de klâsik destanlarda, meselâ Kırgız ve Kazak destanlarında yer verilmiştir. Eski Türk şiirinin (aliterasyonlu şiir) yapısını koruyan Yakut, Hakas, Tuva, Altay destanlarında anofora, şiiri oluşturan sanatsal elemanlardan biriyken, hece vezinli halk şirlerinde ise anafora, şiire ilâve güzellik veren bir sanattır. (Kulakovskiy 1946, Ungivitskaya 1950, Toghuy-ool 1953)

ç) Eski Türk halk şiiri, atasözleri, türküler ve destanlarda görülen paralelizmler Orhun-Yenisey yazıtlarının şekillenmesinde önemli bir rol oynamıştır. Paralelizmler epik eserlerdeki şekliyle taş kitabelerde de kullanılmıştır. Paralelizm, aynı cümle yapısına sahip iki ve daha çok cümlenin beraber kullanılması olup, esasen türküler, atasözleri ve destanlarda, özellikle Yakut, Altay, Hakas, Şor, Tuva destanlarında çokça kullanılmış bir sanatsal kategoridir. Bu destan üslubu Orhun-Yenisey abidelerinin dilinde esasen, aşağıdaki şekilde kullanılmıştır:

1) Eş anlamlı paralelizmler:

Kutum bar üçün
Ülügüm bar üçün
(Bahtım olduğu için
Talihim olduğu için)

Karşılaştırma ifade eden paralelizmler:

Üze kök tengri
Asra yağız yir
(Üste mavi gök
Aşağıda yağız yer)

Veya,

Üze tengri basmasar
Asra yir telinmeser
(Üstten gök basmasa
Aşağıda yer yarılmasa)

2) sıralama paralelizmleri:

Beglik urı oğlın kul boltı
İşilik kız oğlın küng boltı
(Bey asıllı oğlun kul oldu
Temiz kız çocuğun hizmetçi oldu)

3) değişik varyantlı paralelizmler:

Ölteçi budunug tırgüri içitim
Yalın budunug tonluk kıltım
Çıgay budunug bay kıltım
Az budunug üküş kıltım
(Mahvolan halkı kurtardım
Çıplak halkı donlu ettim
Fakir halkı zengin ettim
Az halkı çok ettim)

Eski Türk yazıtları, Türk destanları ve genellikle halk edebiyatının anonim anlatım türleri için karakteristik olan epik klişeler (epik formeller) üzerinde kurulmuştur. Bunun en yaygın örneğine başlangıç formellerde rastlarız. Meselâ arkaik Yakut, Şor, Hakas, Altay, Tuva destanlarının başlangıçlarında dünyanın yaratılması hakkında mitolojik bilgiler verilmiştir. Orhun-Yenisey yazıtlarında tarihî şahsiyetler olan Bilge Kağan, Tonyukuk, Kül Tigin ve diğer abidelerdeki kahramanlardan bahsedilmeden önce, dünyanın yaratılması, evrenin katmanlarının oluşması, insanın türemesi hakkında mitolojik tasavvurlara yer verilmiştir. Abidelerde epiklik (buna epik genelleştirme de denilebilir) o kadar güçlüdür ki Çin yıllıklarında etraflıca bahis mevzuu olan Soğd, Ming savaşları bile ikinci dereceden, gereksiz bir şey olarak takdim edilir. Bu tip tarihî olayları anlatan yazıtlarda, esas dikkat edilen, merhumun tarihî şahsiyeti ve kimliği değil, onun karşılaştığı zorluklardır. Ayrıca onun gücünün övülmesine, atının rengine ve yiğitliğine de burada yer verilir. Bundan dolayıdır ki abidelerde konu edi-

len kahramanın savaş tekniğine, atına ve savaş alanının tasvirine ayrılan kısımlar reel savaş sahnelerine ayrılan hisselerden çok yer tutar. Buradan anlaşılıyor ki Orhun-Yenisey abidelerini mezar taşları üzerine yazanları tarihî-kronolojik bilgi değil, epik tahkiye, savaş değil, kahramanlık, olaylar değil, epik hadiseler ilgilendirmiştir. Bu anlamda yazar, sanki reel tarihî şahsiyet ve hadiselerden daha çok, ozan, bakışı, kayçı (Altay destan söyleyicisi), olonhist (Yakut destan söyleyicisi) gibi ideal (örnek) bir kahraman hakkında destan okur. Tarihî olayların uygun tasviri ve reel tarihî şartlar yalnız bazı yerlerde, meselâ Bilge Kağanın Türk halkına müracaatında kendisini gösterir:

Ol ödke kul kulluğ bolmış erti
Küng künglüğ bolmış erti
İnisi eçisin bilmez erti
Oğlu kangın bilmez erti
Ança kazğanmış itmiş
İlimiz törümüz erti
Türk Oğuz begleri budunu eşiding
Üze tengri basmasar
Asra yir telinmeser
Türk budun ilingin töringin
kem artatı (Stebleva 1965:78)

(O zamanlar kul kullu
hizmetçi hizmetçili olmuştu
Küçük kardeş büyük kardeşini tanımazdı
Oğlu babasını tanımazdı
Na kadar kazansa da
İlimiz, töremiz kayboldu
Türk Oğuz beyleri, halk duyun
Üstten gök basmasa
Aşağıda yer yarılmasa
Senin ilini, töreni kim bozar)

Tarihî olayların, özellikle de Türk milletine müracaatların ağırlıklı olduğu kısımlarda heyecan verici, gösterişli bir dil hâkimdir. Ancak Kül Tigin'in ve Bilge Kağan'ın savaşlarının tasvirinde, yazar Yoluk Tigin'in esas amacı tarihi kronolojiyi, tarihî savaş sahnelerini ve coğrafi mekânı vermek değil, kağanın kah-

ramanlığını övmek, gücünün, cesaretinin yenilmez olduğunu göstermektir.

... yeti yigirmi yaşıma
Tangut tapa süledim
Tangut budununu buzdım
Oğlın yotuzın yilkısın barımın anta altım
Sekiz yigirmi yaşıma
Altı çub soğdak tapa süledim
Budunung anta buzdım
Tabğaç ong tutug beş tümen sü kelti
Iduk başta süngüşdüm
Ol süg anta yokkıştım
Yigirmi yaşıma basmıl ıdkut
Oğuşım budung erti... (Stebleva 1965:94)

(On yedi yaşımda
Tangutların üzerine ordu çektim
Tangut halkını bozguna uğrattım
Oğlunu, kız-gelinini, var-devletini aldım
on sekiz yaşımda
Altı vilayetli Soğdların üzerine ordu çektim
Halkını bozguna uğrattım
Tabğaç On Tutug elli binlik orduyla geldi
Ben başta savaştım
O orduyu orada yok ettim
Yirmi yaşımda Basımıl
Benim kendi halkım idi...)

Geniş bir şekilde şiirin dilinin tahlil edilmesi, taş kitabelerin destan üslubu ile ilgisini belirtmeye yardım eder. Burada poetik formellerden tutun da vasatasız nutuk, psikolojik ve sentaktik paralelizm, bedîî tayin (epitet), metaforik dil sistemine kadar destanlarla geniş manada halk edebiyatı ile mükayese edilebilecek türde edebî sanatlara rastlanılmaktadır. Kardeş kavgası, akraba olan soyların birbirine karşı düşmanlıkları, ayrı ayrı kabilelerin devlete engel teşkil etmesi, beylerin birbiriyle çekişmeleri, boyların merkezî hâkimiyete tâbi olmak istememeleri, diğer kavimlerin baş kaldırmaları, Çin'in kıskırtmaları vs. dramatik bir şekilde, epik tahkiyeye has bir tarzda takdim edilir. Bu tahkiyeden tarihî bir eseri değil de bir kahramanlık destanını okuduğumuz hissine kapılırız. Hatta doğanın tasviri de halk edebiyatı için karakteristik olan ekspressif (hissi)

ifadelerle zengindir. Meselâ anıt abidelerde yolsuz, izsiz, geçilmez dağlık ormanlardan, sahili görünmeyen derin nehirlerden, yalçın kayalardan, tek kelime ile savaşın ruhuna uygun gelen tasvirlerden bahsedilir. Bu ise anıt yazıları için karakteristik olmayan, daha çok destan kahramanlarının rastladığı doğal zorlukları hatırlatır.

Destan üslûbunun eski Türk yazıtlarına bir büyük etkisi de atla ilgilidir. İster arkaik, isterse de klâsik destanlarda kahramanı atsız tasavvur etmek mümkün değildir. Türk savaş taktiğinde, “Atsız savaşçı, savaşçı değildir.” kuralı Orhun-Yenisey abidelerinde de görüldüğünden at, hususî bir şekilde, büyük bir saygıyla övülür. Bazı destanlarda (meselâ, Altın Arık Destanı’nda) atla kahraman arasında bir akrabalık bağı olduğunu ve atla kahramanın aynı zamanda doğduğunu görüyoruz. (Altın Arık 1988) Eski Türk yazıtlarının mazmununda ve ruhunda ata karşı bir sevgi, hayranlık ve saygı sezilmektedir. Bu, bir yandan destan etkisi ile izah edilirse, diğer yandan göçebe kavmin ata bağlılığı ile de çok ilgilidir. Kül Tigin abidesi bu açıdan özel bir yere sahiptir. Kül Tigin’in şerefine dikilmiş anıtta kahramanın savaşta bindiği atların adları, renkleri, özellikleri yüksek bir üslûpla terennüm edilir. Göçebe-maldar bir kavmin Asya’nın içerilerinden kopup Avrupa’nın merkezine kadar galibiyetle gelmesinin tek sırrını W.M. Mc Govern hızlı atlarda görür. (Mc Govern 1939) Atla yapılan savaşın üstünlükleri Kül Tigin ve Bilge Kağan abidelerinde de görülmektedir. Destanlarda olduğu gibi eski Türk abidelerinde, özellikle de Kül Tigin yazıtında atla kahraman bir sentez oluşturmaktadır.

Kül Tigin Bayurkunung
Ağ adğuruğ binip oplayu tegdi
Bir erig okun urta
Eki erig udışru sançtı (Stebleva 1965:81)

(Kül Tigin Bayurku adlı
ağ ata binip düşmana hücum etti
Bir kişiyi okla vurdu
iki kişiyi mızrak ile parçaladı)

Kül Tigin’in bindiği atların adları ve renkleri de ilgimizi çekmektedir. Bayuku (beyaz at), Başğu (boz at), Alp Şalçı (beyaz at), Azman ağ at, Az keher vs. Atlardan birinin alp ünvanı taşıması Türklerin atı kültleştirdiklerini ve ata da kahramanlık ünvanı verdiklerini ispatlamış olur. Destan kahramanları gibi Kül Tigin de Türk mitolojik düşüncesinde yücelik, kutsallık ve uğur sembolü olan beyaz ve boz renkli atlara biner.

Abidelerin dilindeki poetiklik, yüksek üslûp, heyecanlı müracaat gibi unsurlar sözlü kültürümüzün ürünlerinin katkısı olmadan ortaya çıkamazdı. Orhun-Yenisey yazıtlarının dilindeki şiir problemine ilk kez yaklaşanlardan biri de A.Bombacı olmuştur. (Bombacı 1964:67) V.Stebleva ise Orhun-Yenisey yazıtlarının aliterasyon sistemi ve şiir yapısı hakkında birkaç eser yazmıştır. Ancak Göktürk yazıtlarının poetikası hakkında şimdiye kadar halk edebiyatının ve eski metinlerin özelliğini göz önünde bulundurarak tutarlı bir eser yazılmamıştır.

Epikliğin veya epik tahkiyenin, Orhun-Yenisey abidelerinin özünde olması bir faktörle de tasdik edilebilir. Epik tahkiyede savaş sahneleri, geçmişe dönüş ve geçmişe özlem, dünya ve zaman hakkında felsefi düşünceler aynı formül üzerinde kurulduğundan Bilge Kağanla Kül Tigin (kısmen de Tonyukuk ve Ongin abideleri) yazıtları birbirinden farklılık göstermez. Bu, bir taraftan yazıtların aynı olayların iştirakçisi olan iki kardeşin anıtına dikilmesinde, olayların aynı zamanda baş göstermesinde ve her iki abideyi aynı adamın, yani Yoluk Tigin’in yazmasında kendini gösterir. Diğer taraftan aynıyet her iki mezar taşının destan üslûbunda yazılması, epik kuralla-

rın kitabelerin oluşmasında önemli bir rol üstlenmesi ile ilgilidir. Bu anlamda Selengi ve Ongin abideleri de adları geçen yazıtlarla ortak özeliğe sahiptir, denebilir. Epik motif, bedî ifade vasıtaları, üslûbî seciye, aliterasyonlu cümle tipleri diğer anıt-mezar mahiyetindeki yazıtlar için de karakteristik bir özelliktir.

Orhun-Yenisey yazıtlarının kahramanları, özellikle Kül Tigin, Tonyukuk, Bilge Kağan, Moyun Çur ve Kuli Çur adları ile bilinen tarihi şahıslar destan kahramanları gibi vasıflandırılırlar. Bu tarihî kahramanlar da destan kahramanları gibi kendi düşünceleri, amaçları (meselâ, Türk devletini güçlendirmek ve sınırlarını genişletmek, halkın yaşam şartlarını iyileştirmek, iç ve dış düşmanlara karşı amansız olmak, geçmişi unutmamak vs.) uğrunda mücadele gösterirler. Onlar da destan kahramanları gibi teketek dövüşür, fiziksel güç gösterir, olağanüstü işler yaparlar (mesalâ, Kül Tigin gibi), akıllı tedbirlerle düşmanların mağlup olmasına yardım ederler (meselâ, Tonyukuk gibi). Tonyukuk, Kül Tigin, Bilge Kağan, Ongin abidelerinde mevcut olan mevzuların hepsinde destan üslûbundan gelen formellerden halk şiiirinden gelen ifadelere kadar birtakım unsurları görmek mümkündür. Bu mevzular şunlardır: Mitolojik hikâyeler, mitolojik zaman ve mekânla ilgili malûmat, Türklerin ecdatları ve 1. ve 2. Göktürk devletlerinin kurucuları hakkında malûmat, komşuları ve özellikle Çin'i kendilerine tâbi etmeleri konusu, Türklerin esaret devri, esaretten kurtulma, ayrı ayrı kağanların (İlteriş, Kapağan) ikinci Göktürk devletini kurmak yolunda mücadeleleri, şerefine abide yüceltilen şahsın savaşları, kahramanlıkları. Destan üslûbu için karakteristik olan epitetler (bedî tayin) de abidelerde çokça işlenmiştir. Meselâ, Bilge Kağan, Alp Kağan, yağız yir, kök tengri, ıdık yir-sub, süçin sab, saryğ altun vs. gibi epitetler yazılı edebiyat için karakteristik değil-

dir. Bedî tayinlerin esas fonksiyonu 1) dilde yüksek heyecanlı bir üslûp oluşturmak ve 2) tarihî şahsiyeti ideal kahraman sıfatlarına sahip bir şekilde ortaya koymaktır. Aşağıdaki örnekten bunu açıkça görmek mümkündür:

Bilge Kağan ermis
Alp Kağan ermis
Buyruzu yama bilge ermis arinç
Alp ermis arinç
Begleri yeme budunu yeme tüz ermis
Anı için ilig ança tutmıs erinç
İlig tutup torig itmiş
Özünçe kergek bolmıs (Stebleva 1965:74-75)

(Bilge Kağan idiler
cesur kağanlar idiler
Onların işleri de bilimli idi
Cesur idiler
Beyleri, halkı doğru idi
Onun için il tutmuşular
İl tutup töre oluşturmuş
Kendisi ise helâk olmuştu)

Destan üslûbu ve destan düşüncesi Orhun-Yenisey yazıtlarında o kadar güçlüdür ki, hatta bazı makamlarda taş kitabeleri destandan, destanı taş kitabelerden ayırmak mümkün değildir. Bu nedenle de kahramanların, düşmanların tasviri geniş epik planda verilmiş, doğa tasviri yukarıda da değinildiği gibi yalnız olayların hızlanmasına yardımcı olmuştur. Tabiat olayları yalnız kahramanların hareketinde canlılık kazanmıştır.

Destanlar için karakteristik olan epik zaman ve mekan birliği, yazar zamanına oranla Orhun-Yenisey yazıtlarında belirgin bir şekilde korunmuştur. Hadiseler ne kadar tarihi zamanı içermiş olsa da anlatım bakımından bu bir epik zaman özelliği taşımaktadır. Abide kahramanın yolu sanki bize destan kahramanının seferlerini hatırladır.

Destanlarda olduğu gibi abidelerde de aliterasyonlu şiiir, paralelizm ve ses çıkış noktası açısından istediğimiz kadar iç kafiyeli mısralar bulmak mümkündür.

Orhun-Yenisey yazıtlarının dilindeki şiiriyeti bazı araştırmacılar da görebilmiştir. (Melioranskiy 1898, Korş 1909) Halk edebiyatı unsurlarının ve motiflerinin eski Türk yazıtlarına geçmesi ve değişime uğraması daha çok Bilge Kağan ve Kül Tigin abidelerinde görülür. Kül Tigin anıtına dikilmiş olan abidede destan üslûbunun çok güçlü olduğunu görürüz. Özellikle ideal kahraman tipi, bedîî üslûp ve nihayet, epik klişeler abideyi halk edebiyatının bir türü şeklinde anlamaya yardım eder. Destan üslûbu da bu abidede daha çok başlangıçlarda rastladığımız formüllerde korunmuştur. Başlangıçta takdim edilen zaman ve mekân anlayışı tarihi reel zamanı değil, epik zamanı ve mekânı gösterir. Bu hâl aynı şekilde Bilge Kağan metninde de geçmektedir.

Üze kök tengri

Asra yağız yir kılıntukta

Ekin arası kişi oğl kılınmış

(Stebleva 1965:74)

(Üstte mavi gök

Aşağıda yer oluştuğunda

İkisinin arasında insan oğlu yaratılmış)

Bu tip başlangıç zaman klişesi, W.Radloffun derleyip yayınladığı Manas Destanı için de karakteristik bir özelliktir.

Yer yer bolğanda

Su su bolğanda (Radlov 1885:61)

(Yer yer olduğunda

Su su olduğunda)

Aynı hal Moyun-Çor abidesi için de geçerlidir. Bu abidede zaman tarihi gerçekliğini kaybettiği gibi, reel yer adları da epikleşmiştir.

Tengride bolmış

İl etmiş bilge kağan

Tölis...

Ötügen tegresi ili ekin ara olurmuş

Subı Selenge ermiş

Anta ili... ermiş barmıs...

Su anta kalmısı bodun on uyğur

Tokuz oğuz üse yüz yıl olurdı

(Recebov 1993:145)

(Tanrıda olmuş

il oluşturmuş bilimli kağan

Tölis...

İli Ötükende ikisinin arasında (gökle yerin)

yerleşmiş

Suyu Selenge imiş

Orada ili bağımsız yaşarmış

Su orada kalmış, on Uygur halkı

Dokuz Oğuz halkı üzerinde yüz yıl

hükümranlık yapmış.)

Şunu belirtelim ki, hatırat edebiyatı türünün güçlü olduğu Tonyukuk, Kuli-Çur gibi abidelerde başlangıç epik zaman ve mekânın tasviri olmadan sunulmuştur. Bir iki abedenin dışında kalan abidelerde başlangıç kısmında epik zaman ve mekân hakkında bilgi verilmiştir. Meselâ, Ongin abidesi epik zaman ve mekânlı başlangıca örnek olabilir. (Clason 1957) Kitab-ı Dede Korkut destanlarındaki epik klişeler aynı şekilde Kül Tigin, kısmen de Tonyukuk yazıtında tekrarlanır. Bu üslûbî poetik unsurlar her iki abidenin aynı epik an'ane üzerinde şekillendiğini ispat eder. Meselâ, Sağda oturan sağ bigler, sol kolda oturan sol bigler. İşikdeki inaklar. Düpde oturan has bigler. Kutlu olsun devletünüz. (D-110). Beriye şadapıt begler, yırya tarkat buyruk begler otuz (tatar)... tokuz oğuz begleri budunu bu sabımın edgüti eşit. (Orkun 1994:22) Dede Korkut metninde: Biter senün otların Kazılık Tağı, biter iken bitmez olsun, kaçar senün geyiklerün Kazılık Tağı kaçar iken kaçmaz olsun, (D-27). Körür közüm körmez teg, bilir bilgim bilmez teg boltı. (Orkun 1994:50) Dede Korkut'un bu alkışı (yom), Çapar iken ağ boz atun büdrimesün. Çalşanda kara polat öz kılıcun gedilmesün, dürtişür iken ala gönderin ufanmasun. (D-35), Ongin yazıtındaki Ağıtında yilkın bolzun özün uzun bolzun timiş, (Orkun 1994:271) cümlesine çok uygundur. Yine Dede Korkut Kitabı'nda verilmiş olan şu cümleler Orhun-Yenisey yazıtlarında hem ruhen, hem de şekilce ayniyat oluşturmaktadır: Yalunuz yigit

alp olmaz, Yavşan dibi berk olmaz (D-248). Yuyka kalın bolsar toplağuluk alp ermiş, yinçge yoğın bolsar üzgölük alp ermiş, (Orkun 1994:104) gibi cümlelerle kıyaslanması da ozanla Yoluk Tigin'in hem manaca, hem şekilce aynı, hem de anlamca aynı, şekilce farklı epik formleri kullandıklarını ispat eder.

Orhun-Yenisey abidelerinin dilinde özellikle alkış türü ve atasözleri için karakteristik olan bir takım ifadelere de rastlamaktayız. Meselâ Türk Budun yok bolmasun, tiyin, budun bolgun tiyin; Yir sub idisiz kalmazun tiyin (Orkun 1994:35-39) atasözüne örnek olarak da İçre aşsız, taşra tonsız; Semiz at agzı katık boltı; veya Bilgelik yanılmaz, yirçilig azmaz (Orkun 1994:282-287) Bununla beraber metinlerin dilinde epik destanlara özgü olan sefer, yol tasvirleri de vardır. İlgeri Şantun yazıka tegi süledim, taluyka kiçik tegmedim. Birgerü tokuz ersenke tegi süledim, tüpütke kiçik tegmedim, kuruğaru Yınçu üğ keçe, temir kapıgka tegi süledim, yırğaru Yir Bayırku yirine tegi süledim, bunça yırka tegi yorıtdım. (Orkun 1994:23-25)

Sonuç olarak şunu belirtmekte yarar vardır ki halk edebiyatının büyük katkısı sonunda daha çok destan an'anesinde yazılan Orhun-Yenisey abideleri yapısına göre değişik içerikli ve birbirinden farklılaşan metinlerden oluşmaktadır. Şöyle ki, Barlık abidesinde halk dili, Eleğış kitabesinde epiklik, bazılarında destan üslubu, bazılarında ise ağıt unsurları ağırlık basmaktadır. Bütün bu farklılıklar Göktürk abidelerinin yazılış amacından, ait olduğu kişiden ve bu kişinin bilgi seviyesinden kaynaklanmıştır.

KAYNAKÇA

Ahmetov Z.A. 1964, Kazakskoe Stihoslojenie, Alma-Ata
Altın-Ark. Hakaskiy Geroiçeskiy Epos, 1988, Moskva

Bernştam, A.N. 1946, Sotialno-Ekonomiçeskiy Story Orhono-Yeniseyskih Tyurok VI-VIII vekov, Moskva

Bombacı, A. 1964, "The Turkish Literatüres. Introductory Notes On The History and Style", PHTF, C. II,

Colouson, G. 1957, "The Ongin İnscription", JRAS, pt. 3-4

Falev, P.A. 1922, Kak Stroitsa Kara-Kirgizskaya Bilina, Nauka I Prosveşeniye, No:1, Taşkent

Ivanov, N.I. 1958, Çuvaşskoe Narodnoe Stihoslojenie, Avtoreferat Kandidatskoy Disertatsi, Çeboksarı

Jirmunskiy, V.M. 1968, "Orhonskiye Nadpisi – Stihii İli Proza?", Narodı Azi i Afriki, No:2

Jirmunskiy, V.M. 1970, "O Nekotorih Problemah Teori Tyurkskogo Narodnogo Stiha", Tyurkologičeskiy Sbornik 1970, Moskva

Korş, F.E. 1910, "Drevneyşiy Narodniy Stih Turetskih Plemyon!", Zapiski Vostoçnogo Otdeleniya Ruskogo Arheologičeskogo Obşestva, St.Petersburg, c.XIX, vıp.2

Korş, F.E. 1909, Drevniy Narodniy Stih Turetskih Plemyon, St.Petersburg

Kulakovskiy, A.E. 1946, Stati i Materiali po Yakutskomu Yazıku, Yakutsk

Mc Govern, W. M. 1939, The Early Empries of Central Asia, London

Melioranskiy, P.M. 1899, "Pamyatnik v Çest Küi Tegini", Zapiski Vostoçnogo Otdeleniya Ruskogo Arheologičeskogo Obşestva, St.Petersburg, c.XII, vıp.2-3

Melioranskiy, P.M. 1898, "Ob Orhonskih i Yeniseyskih Nadgrobnih Pamyatnikah s Nadpisyami", Jurnal Ministerstva Narodnogo Prosveşeniya, Ç.317

Orkun, H. N. 1994, Eski Türk Yazıtları, Ankara

Radlov, W. 1885, Obraztsı Narodnoy Literaturı Severo-Tyurkskih Plemyon, T. V. St. Petersburg

Recebov, E., Memmedov Y. 1993, Orhon Yenisey Abideleri, Bakü

Stebleva, İ. V. 1965, Poeziya Tyurkov VII-VIII vekov, Moskova

Stebleva, İ.V. 1963, "Poeziya Orhono-Yeniseyskih Tyurok", Narodı Azi i Afriki, No:1,

Toguy-ool, A.S. 1953, "Opıt İsledovavaniya Tuvinskogo Stihoslojeniya", Uçyonie Zapiski Tuvinskogo Nauçno-İsledovatel'skogo İnstitutu Yazıka, Literaturı i İstori, vıp.1

Ungivitskaya, M.A. 1950, Hakasskoe Stihoslojenie, Avtoreferat Kandidatskoy Disertatsi, Abakan